

PASTABOS

Remarks

KIRČIUOČIŲ MIŠIMAS

Daugelyje pietų aukštaičių šnektų (Lėipalingis, Veisiejai, Kāpčiamiestis, Drūskininkai, Rātnyčia, Pelesà, Žirmūnai, Ródūnia, Merkinė, Seinai, Pūnškas) tam tikrais atvejais¹ yra sutapūsios tvirtapradė ir tvirtagalė (pagal prof. J. Balčikonį, skambanti tvirtapradė – iš jo paskaitų 1953–1954 m.). Tikriausiai todėl yra sušlubavusios net kirčiuočių schemas: *grūdū* „grūdu“, *grūdūs* „grūdus“, bet *grūdas*, *k'ælmūs* „kėlmus“, bet *k'æ.lmas*, *ža.ŋklū* „žėnklu“, *žaŋklūs* „žėnklu“, bet *žá.ŋklas*, *žiedū* „žiedu“, *žiedūs* „žiedus“, *karštū* „kárštu“, *karštūs* „kárštus“, bet *ká.rštas*, *ká.rštu*; *grīnū* „grīnu“, *grīnūs* „grīnus“, bet *grīnas*, *nuogū* „núogu“, *nuogūs* „núogus“ Drsk (Švendūbrė, Jaskónys); *žantūs* „žėntus“, *žverū* „žvériu“, dgs. gln. *žverīs* „žvéris“, *tv'irtū* „tvirtu“, *p'irmū* „pīrmu“ Rtn² (plg. dar girdėta ir kitų patvirtintą ežero *Bilsas* įvairuojantį tarimą *b'í.lsu* ir *b'ílsū* (Balčikonis 1978b: 383–384; Savukynas 1966).

Tokių pavyzdžių 1958 metais ir vėliau užrašyta ir Ródūnios apylinkėse (Kargaudū, Klaišiu, Naujū Smilginiū, Piliakalnio, Leliūšiu kaimuose); (tūri) *du su'nū*, bet vns. gln. *sūnu*, *marci atėi nuogū župakal'u*; *nup'ir.kə. nāujūs žiedūs*; *rukščūs barščūs n.š.r k'au.lē.m p'í.lk*; *su p'irmū*, nors *p'í.rmas*: *vāi m'eř.g'o's dař. / su p'irmū gūlas //*

Tokių faktų užrašyta ir Lazūnų šnekte: *gru.dūs*, *vežūs*, *mėslūs* (bet *grūdas*, *vėži*) LZ (Pasa-lūs, iš Avižičiaus sektų pasakų ir pašnekiesių 1959 m. LKI), *kaulūs* LZŽ112 → *káulas* LZŽ112; *jungūs* LZŽ98,102 – *jūngas* LZŽ98; *kelmūs* LZŽ114 – *kėlmas* ten pat; *lungūs* – *lūngas* LZŽ139; *storūs* LZŽ245 – *stóras* LZŽ ten pat; *riebū* LZ (Pasalūs) – dgs. gln. *rieb'ūs* ten pat, *grūdūs* p. 151, *storūs* p. 150, bet *stóras* p. 151, *kaulūs* p. 140, *klūn'í* p. 147, *unkšč'isà*, p. 151, bet *ū.ŋkšč'is* dgs. vard., iš *ū.ŋkšč'u*. dgs. klm. – p. 151 (pastarasis pavyzdys – apirusi I-oji kirčiuotė) ir t. t.

Panašių dalykų yra Dievėniškių (plg. Grinaveckienė 1993: 134–179) šnekte; plg. dar Poško-niū kaime 1999 metais išgirstus sakinius: *ká.rtus / m'ėsk karcūs* [obuolius] *tuos žá.me.n*; *du su'nū prapūole*. /*nuš'óve.*; *vag'eī. klē'cis plē'sa / v'isa / v'ienūs san'ūs aždauža až'ė jī* ir t. t.

Dar dažniau taip buvo sakyta jau išnykusioje Žietelos šnekte: *g'ies'm'æ* → *g'ies'm'ės* ZTŽ205; *grīnas*, *grīnū* ZTŽ219; *krėsla* → *krėslūs* ir *krėslus* ZTŽ316, *lāngo* JR74 → *dū langū p'irk'on instát'ēm* ZTŽ341; *mėslūs* ZTŽ398; *mūre* ir *mūrē* ZTŽ418; *pėdas* → *piedūs* ir *pėdus* ZTŽ469; *p'irmas* → *sa p'irmái* ZTŽ487; *kunodàs dáu nesuràs* ZTŽ643; *šá.udus* „šiaudus“ ir *šaudūs* ZTŽ659, *vīenas* → *vīnái* (vns. įn. *vīena*) ZTŽ768 ir t. t. Tariama net *g'īema*, bet *g'iem'í*, *g'iemū* ZTŽ204,

¹ Balsių *ę*, *i*, *u*, *o*, dvibalsių *ie*, *uo*.

² Tas klausimas buvo jau iškeltas (žr. Lazauskaitė 1998: 27–28).

atjūnkau ir *atjūnkau* ZTŽ249; *šiltūs kal'in'ūs* ZTŽ663, *in Pagirūs* ZT, bet *Pagiriaī* (3^b) ZTŽ821 ir pan. Turbūt teisingai prof. J. Balčikonis 1953–54 metais yra mokęs, kad menkėjant kalbai, mystant jos sistamai, pirmiausia ima marguoti kirčiavimas.

Kartais atrodo, kad visai suyra dažno žodžio kirčiuotės schema (pvz. *kēlinēs* ir dgs. gal. *kelinēs* ZTŽ283, *k'ēp'in'im'i* „kepenimis“ dgs. įn. ir *k'ep'in'ū* dgs. kilm. ZTŽ286, *silnas* (4) ZTŽ589 = (3); *skēpta* (1) ? – ZTŽ597; *šūlnis* (3) ? – ZTŽ675; *muzikōntas* (1) ZTŽ420 = (2); *pakutys* (3) ZTŽ450 = (3^b), *pelūnas* (1) ZTŽ470 = (2), *pekōrnia* (1) ZTŽ470) = (2) ir t. t.

Turint įvairių užrašymų (iš skirtingų žmonių užrašytų dalykų, nes svyruojama net vieno žmogaus šnekoje, pvz., Dievėniškių apylinkių Poškonių k. 1999 m. iš vienos moters girdėta *važ.v.č.m in trōbas* ~ važiavom in Trōbas ir *važiuoc in trōbās nemōžna* ~ važiuot in Trōbās nemožna), kartais nežinia kokią kirčiuotę rašyti vienam kitam žodžiui. Neretai dėl tų dviejų linksnių galūninio kirčiavimo teigiama esant ketvirtąją kirčiuotę. Deja, F. de Saussure'o dėsnis dėl tvirtapradės priegaidės (šnektose tik *k'ē.lmas*, *ká.rstas*, *žá.ņklas*, *p'ī.lmas* ir kt.) antrajame nuo galo skiemenyje įvykti negalėjo, čia turėjo būti kitos kokios priezastys.

Jos galėjo būti tokios. Dėl dvikalbystės ar dėl kitų dalykų susilpnėjus ar net išnykus priegaidžių skirtumams tam tikrais atvejais šnektoms liko tendencija pabrėžti kirčiu kokią linksnį. Didesnis daiktavardžių, būdvardžių, net skaitvardžių ir dalyvių skaičius yra ketvirtosios kirčiuotės žodžiai, tai buvo lyg ir apibendrintas galūninis kai kurių (gal ir visų?) tvirtapradės šaknies žodžių vns. įnagininko ir dgs. galininko galūninis kirčiavimas. Dar bus prisidėjusi mokslo jaunomenės (ypač miestuose) baimė atitraukinėti kirtį iš trumpos galūnės į ilgą prieš esantį skiemenį. Tos naujosios kirčiuotės, aiškiai sumaišytos dėl šios analogijos pasireiškimo, gal ir nereikėtų teikti žodynuose, tekstuose (kaip DRSKŽ ir LKŽ buvo mėginta daryti), nes tada mes teigiame, kad 4 kirčiuotės žodžiai gali turėti šaknyje tvirtapradę priegaidę (*cv'ī.rtas*, *cv'irtū*, *trá.uktas*, *trāuktū* ir t. t.).

Juk net bendrinės kalbos vartotojai lyg visai naikina trečiąją kirčiuotę, nes sako *griežtū*, *griežtūs bernūs*, *auksinius žiedūs*, *giesmė*, *giesmės*, *ties Lietuvà*, *su tamsumà*, *tamsumàs* ir pan. Tvirtapradės priegaidės virpesio dažnas miestietis nebegirdi, todėl skuba pabrėžti vns. įnagininką ir dgs. galininką galiniu kirčiuotu skiemeniu, nes ten dažnai yra atitraukinėjamas kirtis iš įvairių galūnių: *vaī.kus*, *sōdu*, *sōdus*, *miēstus* ir kt. Čia jau bus visai naujų laikų reiškinys, prasidėjęs net lietuvių kalbos šnektose. V. Lazauskaitės-Ragaišienės manymu, tai esą bemaž vien analogijų su kitais kamienais padariniai (Lazauskaitės-Ragaišienė 2001: 97–109), bet kamienų analoginis mišinys toks pat yra vos ne visoje Lietuvoje, o formos *karštū*, *pirmū*, *pirmūs*, *žiedūs*, *ties Lietuvà* ir kt. būna tik dvikalbėse, priegaidžių niveliavimosi paliestose paribio šnektose, taip pat didžiuosiuose mūsų miestuose (ypač Vilniuje, Kaune, Klaipėdoje). Dar prisimintini ir es. ir būt. k. laiko veiksmažodžiai *g'ieina* → *g'iem'ī*, *g'ōve*. → *g'ō.v'æū*. LZ, *vé.ima* → *v'eim'ī* Dv (Poškonių k.) ir kt.

Šiuo atveju nereikėtų rašyti jokios kirčiuotės pažymų, nes reiškinys nesusiformavęs ir gana neaiškus, kaip ir J. Balčikonio teiktu tikrinių tvirtagalės šaknies vienaskaitinių daiktavardžių atveju: *Kaūnas*, *Kaunū*, *Kaunē* (2 ar 4), *Smalvas*, *Smalvū*, *Smalvē* (2 ar 4, nesant daugiskaitos ir patikrinti negalima; galėtų nebent paremti vns. iliatyvas, bet jis kartais šnektose svyruoja, pvz.: *Kaunañ* (daugelio pietų ir rytų aukštaičių) ir *Kaūnan* (DSM – B. Stundžios inf.), nes „paradigmų žymėjimas yra nenaudingas spėliojimas“ (Balčikonis 1978a: 372). Taip daroma ir vad. Niedermanno žodyne (Wörterbuch der litauischen Schriftsprache), ypač vietovardžių sąrašė (sąs. 49, Heidelberg, 1968).

Tai padės spręsti ir ežero *b'īl.sas* kirčiavimo problema: vns. įn. vieno ir to paties žmogaus gali būti tariamas dvejopai – *b'īlsū* ir *b'ī.lsu*. 2002 m. tikrinta (plg. Savukynas 1966: 175–176; Balčikonis 1967: 130). Toks įvairavimas priklauso nuo kalbėtojo noro pabrėžti vns. įnagininką (girdėjau net sakinį *prig'ė.re. b'ī.lsu*, nors sakė vns. vard. *b'īl.sas*).

LITERATŪRA

BALČIKONIS, J. 1978a: [Rec.] Lietuvos TSR upių ir ežerų vardynas, *Kalbotyra* 10, 1964. Cituojama pagal: Id., Rinkiniai raštai I, sud. A. Pupkis, Vilnius: Mokslas, 371–373.

BALČIKONIS, J. 1978b: Laiškas redakcijai. *Baltistica* 3 (1), Cituojama pagal: Id., Rinkiniai raštai I, sud. A. Pupkis, Vilnius: Mokslas, 383–384.

GRINAVECKIENĖ, E. 1993: Šaltinių šnektos tekstai. *Lietuvių kalbotyros klausimai* 30, 137–159.

LAZAUSKAITĖ, V. 1998: Dėl dviskiemenių o-kamienių daiktavardžių kirčiavimo variantų pietinėse aukštaičių tarmėse (tezės). Lietuvių kalbos institutas, Vilniaus pedagoginis universitetas.

LAZAUSKAITĖ-RAGAIŠIENĖ, V. 2001: Dviskiemenių u-kamieno daiktavardžių kirčiavimo variantai pietų aukštaičių ir rytų aukštaičių vilniškių paribio šnektose. *Paribio tarmių ir kalbų problemos*. Šiauliai, 2001, 97–109.

SAVUKYNAS, B. 1966: K probleme substrata v jugozapadnoj Litve. *Baltistica* 1 (2), 165–176.

Vytautas Vitkauskas

Lietuvių kalbos institutas

Antakalnio g. 6, 2055 Vilnius, Lietuva

Gauta 2002 03 20

DĖL UPĖVARDŽIO *Dānė**

Akmenės upės (Kretingos r.) žemupys klaipeidiškių šnekte yra (ir buvo) *dānė* // *dānej*^ε ~ *Dānė* | *Dānija*. Vokiškai buvo rašoma *Dange*.

Vokiečių žemaičių tarme išmokę kalbėti rusniškiai (M. Deivelaitis), saugiškiai (J. Užpurvio brolis ir brolienė), priekuliškiai (M. Reizgys, buv. Klaipėdos gubernatoriaus giminė), klaipeidiškiai (Kazlauskas) W. Fenzlaw (1934: 141) sakinį su žodžiu *Dange* visi kaip vienas 1958–1960 metais yra skaitę *dā.nė* // *dānė* ir sakę, kad niekada nebuvo sutikę čia priebalsį *g* tarusių klaipeidiškių (*tėk dēdļē·tov'ē pamātē·vó·k'ēška parāšīma Dange* / *pradē·je t'ē·p tā·rtē – dā.ŋg'ē* – J. Užpurvio sesers Kohnienės žodžiai).

Prof. V. Mažiulis remiasi F. Kuršaičio žodynu (K78). Tokio tarimo lietuvininkais save vadinę žmonės net taip vėlai (apie 1959–1963 metus) yra nevartoję. Jei kas dabar iš atsitiktinai likusių klaipeidiškių gali būti „naujoviškai“ ėmę sakyti pagal kraštą užplūdusius atkilėlius, bet seniau neteko taip išgirsti. Vargiai iš gyvosios kalbos F. Kuršaitis galėjo išgirsti *Daņgė* – tai raštų forma būsianti. F. Kuršaičio užrašymai iš Tilžės apylinkių yra be trūkumų, bet iš kitur, iš tolesnių vietų, yra netgi didžiai neįtikimų užrašymų (iš atsitiktinių pateikėjų?), pvz.: žem. *unduo*, viekšniškių

* VYTAUTAS MAŽIULIS. Ne *Dānė*, o *Daņgė*. *Baltistica* 34 (1), 1999, 93–98.